

УДК 002.2:316.77

Вікторія Маркова,

доктор наук із соціальних комунікацій, доцент,
завідувач кафедри бібліографознавства
та інформаційно-бібліографічної діяльності ХДАК

Методологічні засади вивчення книжкової комунікації

У статті визначається методологія дослідження книжкової комунікації як вагомого чинника цивілізаційного процесу, духовного та інтелектуального розвитку суспільства.

Ключові слова: книжкова комунікація, книгознавство, соціальні комунікації, семіотика, структура комунікації.

За свою давню історію книжкова комунікація (КК) сформувалася як система інституцій, що відповідають за створення і розповсюдження в часі та просторі суспільно значущої інформації. Книжкова комунікація завжди сприймалася як вагомий чинник цивілізаційного прогресу, духовного й інтелектуального розвитку суспільства. Однак друга половина ХХ ст. стала часом випробування для її розвитку. В умовах зростання обсягу інформації КК все важче долати технічні бар'єри на шляху руху повідомлення від автора до читача. Поширення ж нових засобів комунікації сприяло подоланню цих перешкод, однак створило технологічну загрозу КК у трансляції основних смислів. Постмодерністські концепції, в яких поставлено під сумнів ключові ідеї книжкової комунікації (смысл, автор, читач, книга), у свою чергу, стали ідеологічно небезпечною для її функціонування. Ці процеси й спричинили кризовий стан у книгознавстві, оскільки саме книга як складний феномен, що поєднує в собі духовну і матеріальну складові, традиційно була базовим об'єктом книгознавчих досліджень. Водночас слід зважати на те, що КК є унікальною підсистемою соціальних комунікацій, яка здійснює селекційний відбір інформації за ціннісними ознаками, а тому подолання технічних, соціальних та психологічних бар'єрів на шляху повідомлення від автора до читача можливе лише за умов взаємодії та взаємовпливу книжкової та електронної комунікації (ЕК). Вирішення цієї проблеми передбачає створення цілісної концепції функціонування і розвитку системи книжкової комунікації та визначення її перспектив в умовах розгортання електронного комунікаційного простору (ЕКП). Це завдання потребує розроблення методології дослідження книжкової комунікації, яка б урахувала всю складність об'єкта.

Мета статті — визначити методологію дослідження книжкової комунікації.

"Друге народження" книгознавства (після того, як воно було заборонено як ідеалістична наука) у шістьдесяті роки минулого століття проходило під знаком пошуку власного наукового інструментарію і відбувалося в умовах жорстокої конкурентної боротьби з новою наукою — інформатикою. Такими науковими підходами стали: функціональний (А. Барсук, Й. Баренбаум), комплексний (О. Сидоров, Н. Сікорський), а також системно-типологічна концепція (А. Беловицька, О. Гречихін) [2]. Але вже остання ґрунтувалася на принципі комунікативності та являла собою якраз творче засвоєння і застосування інформаційного дискурсу в книгознавстві. Необхідність розширення книгознавчого дослідницького інструментарію особливо актуалізувалася при вирішенні питання співвідношення книги із засобами масової

комунікації (ЗМК). "Хоча аудіовізуальні засоби масової інформації з'явилися набагато пізніше "літературних", саме вони прискорили формування інтегрального підходу до книги" [8, с. 12]. Упродовж 60—80-х рр. на сторінках професійних видань, наукових конференціях не затихала дискусія: чи вважати книгу засобом масової комунікації? Спільної думки з цього приводу так і не знайдено. Але ця дискусія стала в певній мірі симптоматичною, вона провела межу між "інформатиками" (книгознавцями, котрі прагнули активного співробітництва з інформатикою, а в цьому питанні пропонували спиратися на загальну теорію ЗМІ) і "традиціоналістами" (вченими, які намагалися обмежуватися власним пізнавальним інструментарієм книгознавства) [3]. У подальшому в книгознавчих дослідженнях суттєво розширився методологічний апарат за рахунок використання загальнонаукових методів та підходів.

Вважаємо, що всебічне дослідження КК має ґрунтуватися, по-перше, на метатеорії соціальної комунікації (СК), по-друге, на книгознавчих концепціях. Метатеорія соціальної комунікації (А. Соколов) — міждисциплінарна узагальнююча теорія, що формується на основі різних наук, які вивчають ті чи інші аспекти СК [7, с. 19], посідає центральне місце (служить ядром) системи соціально-комунікативних наук. Головні її положення, категоріальний апарат, закони можуть стати плідним підґрунтям для проведення дослідження книжкової комунікації.

У межах метатеорії СК книгознавство вважається соціально-комунікаційною наукою, оскільки вивчає ті аспекти комунікаційної діяльності, що пов'язані з функціонуванням книги в суспільстві. Поряд з такими дисциплінами, як соціологія культури, семіотика, теорія масової комунікації, бібліотекознавство, бібліографознавство, архівістика, музеєзнавство, бібліополістика, теорія і практика літературного редагування і книговидавництва, воно входить до культурознавчого комплексу системи соціально-комунікативних наук [7, с. 446—447]. А тому застосування метатеорії СК як методологічної бази дослідження знімає протиріччя між "інформатиками" і "традиціоналістами". Огляд еволюції наукової думки щодо книжкової комунікації, звернення вчених-книгознавців до понятійного апарату соціальних комунікацій має свою історію, критичне осмислення якої також може бути плідним підґрунтям пропонованого дослідження.

Інструментарій же суто КК дає можливість зосередити увагу на тому особливому, що вирізняє книжкову комунікацію з-поміж інших видів. Серед питань, які вирішує книгознавство, у межах нашого дослідження особливо важливими є питання соціально-комунікативної сутності книги, її спів-

відношення і взаємодії з іншими засобами комунікації, особливо електронною книгою. Методологічно важливими для цього дослідження є праці таких книгознавців: Й. Баренбаума, А. Беловицької, В. Васильєва, О. Гречихіна, Ю. Дінерштейна, М. Куфаєва, В. Леонова, І. Моргенштерна, Є. Немировського, М. Низового, М. Раца, М. Рубакіна, С. Сищенко, Г. Швецової-Водки та ін.

Застосування соціально-комунікативного підходу передбачає розгляд об'єкта дослідження у категоріях комунікативного процесу. Уже в діалозі Платона "Федр", який можна вважати першим науковим джерелом із теорії комунікації, відзначається, хоча й у негативному сенсі, комунікативна природа письмово фіксованого слова ("Кожен раз написаний твір мандрує то сюди, то туди..."). Тобто книга виникла як засіб подолання часово-просторових меж спілкування між людьми і, природно, завжди сприймалася таким чином чи то з негативної позиції (як у Платона, котрий надавав перевагу усному слову), чи з позитивної (як у його учня Арістотеля: "Не треба забувати, що кожному роду красномовства відповідає особливий стиль. Один стиль для мовлення письмового, інший для мовлення в спорі...") [1, с. 204]. Завжди була людина (автор), яка б прагнула, щоб її повідомлення стало надбанням інших, а з винаходом писемності — читачів.

Дослідження КК потрібно починати з виокремлення компонентної структури. Усі спроби її побудови свідчать, що вона базується на елементарній комунікативній структурі, в якій обов'язкові елементи — комунікант (відправник, адресант, передавач), повідомлення (об'єкт, що передається) та реципієнт (адресат, приймач). Комунікант кодує інформацію, а адресат її декодує, причому в процесі передавання можливі шуми і перешкоди, які заважатимуть розкодуванню. Саме такою схемою оперує теорія інформації. До неї ж звертається і семіотика — наука про знаки і знакові системи. Як виправдання редуктування складних комунікативних феноменів до елементарної схеми, застосування якої доречно лише в умовах передавання сигналу від одного автомата до іншого (телефонно-телеграфна модель технічної комунікації), видатний італійський семіотик У. Еко зазначав, що "...тільки, коли нам вдасться це зробити, коли ми зможемо виділити комунікативну структуру, що є основою складніших випадків комунікації, тільки в такому разі ми розглядатимемо будь-яке явище культури з позиції комунікації" [9, с. 35]. Він ускладнює запропоновану структуру для умов, коли комунікативний процес відбувається між людьми, при якому оперують уже не сигналами, а смислами.

Якщо йдеться про вербальне повідомлення, то роль коду відіграватиме мова, спільна як для комуніканта, так і для адресата. Саме таку модель використовував один із видатних представників формалістської школи в літературознавстві Р. Якобсон [10, с. 198]. Як основні елементи моделі він виділив адресанта, повідомлення, адресата, контекст (референт), код та контакт. Але глава тартуської семіотичної школи Ю. Лотман вважав цю схему недосконалою стосовно обмеження її кодом, який повністю або частково є спільним для адресата й адресанта. Така ситуація, як вважав Ю. Лотман, є штучною. Код не має на увазі історію, таким чином він орієнтує нас на штучну мову, яка й передбачається ідеальною моделлю мови взагалі... Мова — це код плюс його історія [5, с. 15]. Таких самих поглядів на код дотримується й У. Еко. Для означення цього процесу він уводить поняття "лексикод", як той, що доповнює код. Завдяки коду установлюються вихідні денотативні (первинні) значення у структурі визначуване—означальне, завдяки лексикоду — конотативні (вторинні) значення, що формуються у процесі історичного розвитку мови й є притаманними не всім носіям мови, а тому зрозуміти їх можна лише в певному контексті і то не

завжди. Саме це й є запорукою плідності спілкування, оскільки у разі повного збігу кодів і лексикодів комуніканта й адресата вони досягнуть повного розуміння, але їм не буде про що говорити. "У нормальному людському спілкуванні і, більше того, в нормальному функціонуванні мови закладено припущення про вихідну неідентичність того, хто говорить, і того, хто слухає" [5, с. 15].

Доцільно визначити компонентну структуру книжкової комунікації із застосуванням соціально-комунікативного та семіотичного підходів. Структура книжкової комунікації як обов'язкові елементи містить: автора, авторський текст (твір), інститут книговидавництва, книгу як авторський текст, утлений у відповідну матеріальну форму, інститути книгорозповсюдження та книгозберігання, читача. Але така структура є надто спрощеною, за її допомогою неможливо отримати повного уявлення щодо комунікативної природи книги, оскільки вона не містить параметрів соціального часу і простору. Окрім того, вона передбачає комунікацію як між-суб'єктну взаємодію, де книзі відводиться роль засобу. Така точка зору правомірна, проте обмежена. Повною мірою соціально-комунікативну природу книги можна дослідити тільки в тому разі, коли розглядати її як повноправний суб'єкт комунікації. Сучасні комунікативні процеси демонструють нам, що і автор, і читач як суб'єкти також не для всіх є фігурами аксіоматичними. Книга ж у межах книжкової комунікації є її сутнісною характеристикою, а тому при сутня завжди. Тобто варто говорити про її соціально-комунікативну функцію.

Значену функцію ретельно досліджував М. Куфаєв [4]. Учений розкрив діалектичне поєднання в комунікативній природі книги індивідуального і соціального. Він показав, що завдяки матеріальній формі, яка уможливило збереження і передавання авторської думки в просторі та часі, книга постає водночас продуктом світової культури та її фактором. Але перелік рівнів спілкування, запропонований видатним радянським книгознавцем, не можна вважати повним.

Тут варто скористатися тезами Ю. Лотмана щодо соціально-комунікативної функції тексту, яка зводиться до таких процесів: спілкування адресанта з адресатом, спілкування аудиторії і культурної традиції, спілкування читача з самим собою, спілкування читача з текстом, спілкування тексту з культурним контекстом [6, с. 6]. "У контексті того, що сказано вище, текст постає перед нами не як реалізація повідомлення будь-якою однією мовою, а як складний пристрій, що зберігає різноманітні коди, який здатний трансформувати отримані повідомлення і породжувати нові, інформаційний генератор, що має риси інтелектуальної особистості. У зв'язку з цим змінюються уявлення щодо відносин споживача і тексту. Замість формулювання: "споживач дешифрує текст" — можливе більш точне: "споживач спілкується з текстом". Він контактує з ним. Процес дешифрування тексту надзвичайно ускладнюється, втрачає свій одноразовий і кінцевий характер, наближаючись до відомих нам актів семіотичного спілкування людини з іншою автономною особистістю" [6, с. 7]. Аналогічні процеси реалізуються і в соціально-комунікативній функції книги. Використавши ідеї М. Куфаєва і Ю. Лотмана, можна виділити такі рівні у структурі КК:

— реальний світ — автор, результатом комунікації на цьому рівні буде певний текст;

— автор — власна суб'єктивність, результатом комунікації (автокомунікації) на цьому рівні буде досягнення саморозуміння завдяки акту письма;

— текст — культурно-історичний контекст, у результаті комунікації на цьому рівні текст може набувати ознак моделі культури або актуалізувати інші, приховані аспекти свого змісту, а також убудовуватися в загальний інтертекст культури;

— комунікативні посередники (інститут книговида-
ня) — текст, у результаті комунікації на цьому рівні дося-
гається створення книги як цілісності матеріального і духов-
ного, завдяки чому авторське повідомлення долає просторо-
во-часові обмеження;

— книга — культурно-історичний контекст, у резуль-
таті комунікації на цьому рівні книга набуває конотативної
функції;

— комунікативні посередники (інститут книгорозпов-
сюдження і книгозберігання) — книга, результатом комуні-
кації на цьому рівні є подолання книгою технічних і частко-
во психологічних та соціальних бар'єрів;

— книга — читач, у результаті комунікації на цьому
рівні книга набуває статусу рівноправного співрозмовника;

— автор — читач, у результаті комунікації на цьому
рівні книга виконує роль засобу передавання тексту як у
просторі, так і в часі, а також є засобом зворотного зв'язку;

— читач — соціальна пам'ять, у результаті комуніка-
ції на цьому рівні відбувається її поповнення або (і) актуалі-
зація одних аспектів інформації, яка міститься в ній, та тим-
часове чи повне забування інших;

— читач — власна суб'єктивність, у результаті кому-
нікації на цьому рівні під впливом книги відбуваються зміни
в особистості самого читача.

Отже, КК у ході ускладнення елементарної схеми ко-
мунікації набуває такої конфігурації, яка може бути вихід-
ною для докладного аналізу її елементів. А КК можна ви-
значити як системну взаємодію основних суб'єктів та об'єк-
тів, що забезпечує рух смислів від автора до читача у соціа-
льному часі й просторі з використанням семантичного пові-
домлення, зафіксованого у знаковій формі на стабільному
матеріальному носії. Подальшою перспективою дослі-
дження є докладний розгляд кожного з рівнів структури
книжкової комунікації.

Список використаної літератури:

1. *Аристотель* и античная литература / АН СССР, Ин-т мировой литературы им. А. М. Горького. — М. : Наука, 1978. — 228 с.
2. *Беловицкая А. А.* Общее книговедение / А. А. Беловицкая. — М. : Книга, 1987. — 256 с.
3. *Ельников М. П.* Книговедение, книга и средства массовой коммуникации : (проблема соотношения) / М. П. Ельников // Книга : исслед. и материалы. — 1989. — Сб. 57. — С. 17—38.
4. *Куфаев М. Н.* Проблемы философии книги. Книга в процессе общения / М. Н. Куфаев. — М. : Наука, 2004. — 188 с.
5. *Лотман Ю. М.* Культура и взрыв / Ю. М. Лотман // Семиосфера : Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров : ст., исслед., заметки / Ю. М. Лотман. — СПб., 2000. — С. 12—149.
6. *Лотман Ю. М.* Семиотика культуры и понятие текста / Ю. М. Лотман // Труды по знаковым системам: структура и семиотика художественных текстов. — Тарту, 1981. — С. 3—7.
7. *Соколов А. В.* Общая теория социальной коммуникации: учеб. пособие / А. В. Соколов. — СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2002. — 461 с.
8. *Червинский М.* Система книги. Семиотика книги / М. Червинский, Т. Зберский. — М. : Книга, 1981. — 128 с.
9. *Эко У.* Отсутствующая структура: введение в семиологию / У. Эко. — СПб. : Петрополис, 1998. — 430 с.
10. *Якобсон Р.* Лингвистика и поэтика / Р. Якобсон // Структурализм: "за" и "против" / [сост. М. Я. Полякова]. — М., 1975. — С. 193—230.

В статье определяется методология исследования книжной коммуникации как высокого фактора цивилизационного процесса, духовного и интеллектуального развития общества.

A methodology of the book communication analysis is determined.

Надійшла в редакцію 3 грудня 2013 року